

Böcker eller universitet?

*Om ett tema i tysk utbildningspolitisk
debatt kring 1800¹*

Peter Josephson

Inledning

Inom den akademiska världen har man länge diskuterat hur universitetet ska möta de utmaningar som den nya informationsteknologin för med sig. I en tid då lärare och studenter kan kommunicera via Internet, och då litteratur som förut förvarades vid de stora universitetsbiblioteken kan laddas ned från olika databaser, har man tvingats fråga sig om det framgent kommer att vara nödvändigt eller ens önskvärt att fortsätta att bedriva akademisk undervisning på samma sätt som tidigare. Vissa bedömare förutspår att det i framtiden inte kommer att finnas några incitament att bevara den typ av geografiskt lokalisierbara läroanstalter som universitet och högskolor utgör. De föreställer sig att det på sikt kommer att vara billigare och mer effektivt att låta lärarna spela in sina föreläsningar på video och lägga ut dem på nätet så att studenterna sedan kan ladda ned dem till sina hemdatorer och i lugn och ro följa undervisningen på en TV- eller dataskärm. Eli M. Noam var vare sig den förste eller den siste som tog upp ämnet då han i en artikel som stod att läsa i tidskriften *Science* 1996 förutspådde att detta scenario mycket snart kunde bli verklighet:

True, communications technology will link the information resources of the globe. But as one connects in new ways, one also disconnects the old ways. Thus, while new communications technologies are likely to strengthen research, they will also weaken the traditional major institutions of learning, the universities. Instead of prospering with the new tools, many of the traditional functions of universities will be superseded, their financial base eroded, their technology replaced and their role in intellectual inquiry reduced.²

Jag vill inte ge intryck av att alla bedömare som har gett sig in i diskussionen ser lika dystert på framtiden som Noam.³ Men många delar ändå uppfattningen att den nya informationsteknologin på sikt kommer att medföra stora problem för universiteten.⁴

Några av dem som har engagerat sig i ämnet har framhållit att man i denna situation måste reformera den akademiska undervisningen på ett sådant sätt att universiteten i framtiden kan erbjuda något som de studerande inte kan förvärva via Internet. Noam förordar en lösning som går ut på att professorer och högskolelärare liksom förr i tiden ska få i uppdrag

att bibringa studenterna en sund moralisk fostran. Andra har föreslagit att de studerande på olika sätt ska göras mer involverade i kunskapsprocessen.⁵ Det finns ingen anledning att här gå igenom olika förslag i detalj. Fastän åtgärdsprogrammen ser olika ut från fall till fall härrör de ur en och samma föresats. Det man befarar är helt enkelt att universiteten på sikt kommer att förlora en viktig del av sitt forna existensberättigande ifall de inte kan erbjuda en produkt som skiljer sig från den som kan distribueras med hjälp av den nya datortekniken. Undervisningen ska med andra ord reformeras på ett sådant sätt att den framstår som oersättlig också under de villkor som råder i det nya mediesamhället.

Den som tar del av den debatt som här refereras kan lätt få intryck av att den nuvarande situationen är historiskt unik. Så är dock inte fallet. Dagens hotbild har i själva verket slående likheter med en problembeskrivning som fick fäste i slutet av 1700-talet och som under ett antal decennier därefter kom att aktualiseras allt oftare särskilt i tysk pedagogisk debatt. Hotet härrörde den gången från ett annat medium: *den massproducerade boken*.

Den gängse akademiska undervisningsformen hade sedan medeltiden varit föreläsningen. En föreläsning hade från början karaktären av en diktamen. Läraren läste före ur ett kompendium; studenterna teg, lyssnade och skrev av. Marshall McLuhan har med avseende på detta bruk hävdade att föreläsningssalen ännu så sent som under 1700-talet fungerade ungefär som ett romerskt skriptorium.⁶ I takt med att utbudet av böcker ökade kom emellertid allt fler att uppfatta den undervisningsform som universiteten premierade som antikverad. Friedrich Schleiermacher berör problemet i *Gelegentliche Gedanken über Universitäten im deutschen Sinn* från 1808:

En professor som ständigt läser upp och i skrift kopierar ett en gång för alla färdigställt manuskript, leder oundvikligen tankarna till den tid, då det ännu inte fanns några tryckerier, och då det därför fanns ett värde i att läraren dikterade sin handskrift för flera åhörare i taget, då ju det muntliga föredraget fungerade som en ersättning för böcker. Idag finns det emellertid ingen som förstår varför staten ska avlöna vissa män blott för att dessa ska kunna ta sig rätten att ignorera den välgörande uppfinning som ett tryckeri är, eller varför samma män ska bemöda sig om att locka till sig åhörare istället för att på vanligt sätt, svart på vitt, erbjuda sin med stående stil nedtecknade vishet till försäljning.⁷

Schleiermacher var bara en av många tongivande intellektuella som i samtiden gav röst åt denna åsikt. Fastän boktryckarkonsten hade uppfunnits redan 350 år tidigare får man av källorna intryck av att människor ännu så sent som en bit in på 1800-talet tyckte sig leva mitt i vad vi idag skulle beteckna som en veritabel IT-revolution. Precis som idag fanns det därför också bedömare som menade att universitetsväsendet måste refor-

meras eller på sikt löpa risken att ersättas av ett alternativt distributions-system för lärdom och information.

I denna uppsats avser jag att ge en bild av den diskussion som kring sekelskiftet 1800 fördes med anledning av det föregivet oöverskådliga utbudet av tryckt litteratur, samt att försöka bedöma i vilken utsträckning denna debatt bidrog till att bereda väg för ett nytt lärdoms- och universitetsideal. Vilka för- och nackdelar tillskrev man den tryckta boken jämfört med föreläsningen och andra muntliga undervisningsformer? Hur avsåg man att åtgärda de problem som massproduktionen av böcker påstods innebära för universiteten? Hur såg den verklighetsbeskrivning som handlingsplanerna förutsatte ut? Vilka politiska och pedagogiska intressen ville man inom de olika lägren slå vakt om?

Det källmaterial till vilket jag har ställt dessa frågor härrör från tiden mellan 1768 och 1810. Det förstnämnda årtalet gav Göttingenprofilen Johann David Michaëlis ut den inledande delen av fyrabandsverket *Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland*. Detta bildade upptakten till en debatt som kom att fortgå under hela den resterande delen av 1700-talet och som omsider kulminerade i och med det tidiga 1800-talets stora universitetsreformer. Det sistnämnda årtalet invigdes det nya universitetet i Berlin. Thomas Pester har i *Universität und gesellschaftlicher Umbruch* från 1991 förtecknat samtliga universitetspolitiska skrifter som gavs ut i bokform under denna period. Listan inkluderar ett knappt 60-tal titlar.⁸ Den föreliggande studien baseras till stor del på en genomgång av skrifterna i denna kategori. Jag har därutöver konsulterat ett stort antal texter som Pester av ett eller annat skäl har valt att utelämnat. Hit hör ämbetsskrivelser och remissyttranden av olika slag; hit hör debattartiklar och recensioner av universitetspolitiska verk i lärda periodika; och hit hör till exempel också romaner som skildrar tillståndet inom den akademiska världen. Uppsatsformatet tillåter mig inte att täcka in alla aspekter av den debatt som jag nedan kommer att analysera. Sammantaget ger dock källmaterialet underlag för slutsatsen att det under den aktuella perioden fanns få pedagogiska och universitetspolitiska frågor som debatterades lika intensivt som frågan om vilken studiemetod som gav bäst resultat eller vilket läromedel som var det mest ändamålsenliga.

Tematiskt angränsar studien till två forskningsområden som båda har expanderat relativt fort under de senaste decennierna och som till största delen har utvecklats oberoende av varandra. Detta betyder att den sekundärlitteratur som har varit av intresse kan delas in i två sinsemellan självständiga kategorier. Till den ena kategorin hänför jag skildringar som ur olika infallsvinklar belyser händelseutvecklingen på den tyska bokmarknaden och som tar fasta inte minst på den förändring som medborgarnas läsvanor genomgick mot slutet av 1700-talet. Den andra litteraturkategorin består företrädesvis av undersökningar som behandlar olika aspekter av det moderna tyska universitetsväsendets framväxt. I den senare gruppen

inkluderar jag även arbeten som skildrar hur akademiska lärdoms- och vetenskapsideal förändrades under perioden som föregick 1800-talets utbildningsreformer. Det bör understrykas att vare sig bokhistoriker eller utbildningshistoriker tidigare har företagit en ordentlig undersökning av den debatt som jag nedan kommer att studera. Enstaka forskare har berört ämnet i korthet. Ernst Müller påpekar i en uppsats från 1995 att ett stort antal av de aktörer som i slutet av 1700-talet ivrade för universitetsreformer var överens om att tryckkonsten hade gjort den traditionella akademiska undervisningsformen obsolet. Müller exemplifierar detta med några citat men följer därefter inte upp de iakttagelser han redovisar med mer kvalificerade resonemang och utblickar. Han ägnar inte mer än drygt ett par sidor åt ämnet.⁹ Ytterligare några forskare har lagt märke till att det förekom en debatt av det aktuella slaget men har i likhet med Müller valt att inte följa detta spår vidare.¹⁰ En ambition med den här uppsatsen är att slå en brygga mellan bokhistoria och utbildningshistoria och att göra detta just genom att visa på samband av ett slag som tidigare inte har studerats ordentligt inom vare sig den ena eller andra forskningsstrategin.

Undervisningens kris

I *The abuse of learning* från 1948 skildrar historikern Frederic Lilge det tyska universitetsväsendets utveckling från slutet av 1700-talet till 1945. Det följande stycket står att läsa direkt i inledningen av Lilges studie och är avsett att ge en bild av den undervisning som universitetsstudierande erhöll i början av perioden:

Generally speaking, professors taught only what was in the books. Their thinking had hardened into convention and orthodoxy, and their teaching was a mechanical pedantic routine. Students seldom had access to books: university libraries were generally small, antiquated, in disorderly condition and often closed for the larger part of the week. [...] The idea prevailed until near the end of the century that truth was something already known and that academic teaching consisted merely in handing it on to the coming generation.¹¹

Enligt Lilge fanns det på tröskeln till 1800-talet mycket litet som talade för att universitetet skulle överleva som utbildningsanstalt. Minst av allt kunde man då förutse att Tyskland snart skulle förfoga över världens främsta lärosäten. Före de reformer som genomfördes med början i Preussen efter nederlaget i kriget mot Napoleons Frankrike låg den akademiska världen insvept i ett till synes ogenomträngligt mörker. Förnyelsen inleddes inte på allvar förrän Wilhelm von Humboldt i egenskap av preussisk utbildningsminister 1809 tog initiativ till att anlägga det sedermera mönsterbildande universitetet i Berlin.

Lilge är inte alls ensam om att beskriva saker och ting på det här sättet. Grundintrigen återanvänds i den ena skildringen efter den andra. Inte alla men många historiker delar idag uppfattningen att universitetet var en institution i djup kris då 1700-talet löpte ut. Allt var mörkt – och sedan kom Humboldt.¹²

Thomas Albert Howard går igenom händelseförloppet på nytt i boken *Protestant theology and the making of the modern German university* från 2006. När Howard redogör för situationen inom den akademiska världen före 1800-talets reformer följer han Lilge och andra föregångare tätt i spåren. ”By almost every index”, förklarar han, ”German universities were in poor shape as the ’century of light’ dawned, beset with myriad internal problems, wedded to Aristotelian science, [and] committed to outmoded pedagogy”.¹³ Det fanns förvisso ett par lärosäten där det hade börjat röra på sig, medger Howard. Universiteten i Halle och Göttingen avvek tidigt från mönstret. Här förväntades lärarna inte bara bibringa de studerande ett färdigpaketerat bildningsgods utan också föra vetenskapen framåt. Howard tonar dock ned betydelsen av dessa exempel. ”For most contemporaries”, skriver han, ”the seeds of change were obscured by the reality of stagnation. Indeed, the century preceding the founding of the university of Berlin was no golden age for German universities.”¹⁴

Lilge och Howard ger på sätt och vis en riktig bild av det tillstånd som universiteten befann sig i då 1700-tal övergick i 1800-tal. Det är åtminstone lätt att i källorna finna stöd för deras beskrivning av akademiska studiemetoder och undervisningsformer som i grunden föråldrade. Bilden av professorn som med entonig röst läser innantill ur en uråldrig lärobok var i samtiden legio. Romaner och pedagogisk programlitteratur berättar inte sällan om studenter som är så uttråkade att de faller i sömn under kollegierna.

Problemet är bara att vare sig Lilge eller Howard hjälper oss att förstå *varför* den här typen av undervisning hade kommit att framstå som så obsolet. När allt kommer omkring hade ju metoderna för ut- och inlärninng förblivit i stort sett desamma sedan medeltiden. Läraren återgav muntligen vad som stod skrivet i hans kompendium. Åhörarna lät orden gå in genom öronen och sedan ut genom pennan och ned i en anteckningsbok. Den som lyssnade noga och antecknade allt i rätt ordning fick ifrån kollegiet med sig en kopia av det föredrag han hade åhört och kunde sedan läsa igenom alltsammans på nytt hemma på kammaren. I det avseendet hade alltså mycket litet förändrats under årens lopp.

Det som däremot hade förändrats var att det i slutet av 1700-talet var lättare än någonsin tidigare att få tag på böcker. ”Students seldom had access to books”, kungör Lilge i citatet ovan. De flesta skribenter som deltog i den debatt som kring sekelskiftet 1800 fördes angående den högre utbildningens framtid var på den punkten av motsatt åsikt. Kantadepten

Johann Adam Bergk talar i *Die Kunst, Bücher zu lesen* från 1799 om boken som en ”bildnings-” och ”uppfostringsanstalt” och beskriver den i det avseendet som en rival till universitetet.¹⁵ Delvis grundar han denna jämförelse på egna erfarenheter:

Goda böcker skänker oss ständigt ny näring och får oss att betrakta saker och ting ur nya perspektiv; själv har jag därför alltid upplevt böcker som intressantare och mer lärorika än föreläsningar, vilka fortgår under ett halvt år i streck och som man åhör i ständigt skiftande sinnesstämningar och kroppsställningar. Den stora mängd böcker som idag produceras kommer på sikt att leda till döden för våra universitet, ifall dessa inte skyndar sig att på kulturens område hålla jämna steg med tidens gång, samt att gentemot den skriftliga framställningen åter visa på nyttan av det muntliga föredraget, som appellerar till flera sinnen på en och samma gång och som därigenom underlättar vår förståelse.¹⁶

Bergk ställer exakt samma diagnos som många andra bedömare i samtiden. Det är den fortgående massproduktionen av tryckt litteratur som slutligen har gjort det möjligt att undvara den undervisning som sedan medeltiden har ägt rum vid universiteten. Böcker och universitet konkurrerar enligt denna uppfattning om en och samma publik. Ifall universiteten inte ska gå under i den tvekampen måste de kunna erbjuda något som lektyren inte kan. Det är framför allt därför som Bergk och många med honom anser att äldre akademiska studiemetoder inte längre håller måttet. Det är framför allt därför som många nu driver kravet på att äldre undervisningsformer ska tas ur bruk och ersättas med nya.

Exemplen kunde lätt mångfaldigas. Medan Bergk beskriver boken som en ”bildnings-” och ”uppfostringsanstalt” karakteriserar Novalis i sin tur det akademiska katederföredraget som en ”muntlig bok”. Uttrycket förekommer i dennes ofullbordade huvudverk *Das allgemeine Brouillon* från slutet av 1790-talet. Novalis påpekar här också att ”föreläsningar finns istället för böcker” samt att ”fulländade böcker gör föreläsningar överflödiga”.¹⁷ Samma grundtanke återkommer i en rad källor och författarskap från den här tiden och ligger som nedan kommer att framgå dessutom till grund för flera sinsemellan motstridiga universitetspolitiska reformkrav.

Innan jag diskuterar dessa krav mer ingående kan det finnas anledning att kortfattat beskriva den situation varifrån förslagsställarna utgick. Bergk och Novalis skrev de ord som här har citerats precis före sekelskiftet 1800. De kunde då se tillbaka på ett århundrade av näst intill oavbruten uppgång för den tyskspråkiga bokhandeln. Fastän utvecklingen hade tagit fart långt tidigare brukar historiker särskilt framhäva 1700-talets andra hälft eller ännu hellre dess sista tredjedel som den period då förändringarna slog igenom på allvar.¹⁸ Det bör i det här sammanhanget nämnas att den tidens lärda opinion hade tillgång till ungefär samma statistik som den man utgår från idag då man vill ge en bild av denna

utveckling. Två gånger om året, en gång på våren och en gång på hösten, arrangerades Europas största bokmarknad i Leipzig. Inför varje mässa lät man trycka en katalog i vilken man förtecknade i stort sett alla böcker som hade getts ut på tyska förlag under det senaste halvåret. Det var inte bara den lättsmälta och populära förströelselitteraturen som ökade. Förutom spökhistorier och äventyrsromaner och annan lektyr som kan hänföras till denna kategori gavs det också ut allt fler verk med vetenskapligt och filosofiskt innehåll.¹⁹ I *Apell an meine Nation* från 1795 diskuterar Johann Georg Heinzmann resultatet av denna akademiska skriftfabrikation: "Ingen nation har under de senaste 30 åren tryckt fler böcker än den tyska. [...] Ingen av världens alla upplysta nationer har åstadkommit en mässkatalog av det slag som tyskarna numer levererar var sjätte månad, och i vilken varenda fakultet, varenda vetenskap finns företrädd med i genomsnitt 50 eller 60 nya titlar."²⁰

Parallellt med att massproduktionen av tryckta böcker sköt fart skedde en annan mycket viktig förändring. 1700-talets andra hälft var nämligen också den period då tyska lärde slutgiltigt övergav latin. I början av seklet hade vetenskaplig litteratur på folkspråket knappast förekommit. Enstaka pionjärer såsom Leibniz och Thomasius hade visserligen redan kring sekelskiftet 1700 uppmanat tyskspråkiga akademiker att använda modersmålet i skrift. Få hade då varit villiga att följa detta råd. Statistik visar att det dröjde till 1780 innan tyskan gick ikapp. Efter detta gick dock utvecklingen fortare. När 1700-tal avlöstes av 1800-tal var det i stort sett bara teologer som ännu höll fast vid det idiom som fram till nyligen hade tjänstgjort som lärdomsrepublikens *lingua franca*. Teologins andel av den totala mängden ny vetenskaplig litteratur sjönk dock kontinuerligt under hela den period som här är av intresse.²¹ När Wilhelm von Humboldt 1810 fick i uppdrag att grunda det nya universitetet i Berlin var tyskan sedan länge förstaspråk också inom den akademiska världen.

Bokmarknadens expansion beledsagades länge av stora förhoppningar. Tongivande upplysningsivrare såg i tryckpressen ett redskap som skulle hjälpa dem att utrota okunnighet och vidskepelse och som i förlängningen därmed skulle bereda väg för en sedligare och mer rättvis samhällsordning.²² De lärda och upplysta skulle med den tryckta boken som medel sprida kunskapens och förnuftets klara ljus till de ännu oupplysta.

Samtidigt bör det framhållas att det utöver ambitionen att upplysa fanns andra och mer handfasta skäl till att de lärde i allt högre grad ägnade sig åt att skriva. Från och med mitten av 1700-talet hade flera tyska stater infört ett urvalssystem som innebar att akademiska tjänster i första hand skulle gå till personer som hade meriterat sig inte bara som lärare utan dessutom som skriftställare. Såsom William Clark har visat i *Academic charisma and the origins of the research university* blev detta kvalifikationskrav allt viktigare ju längre tiden led.²³ Johann Adam Bergk kommenterade utvecklingen strax före sekelskiftet 1800 i sin ovan nämnda *Die Kunst*,

Bücher zu lesen. ”Värdet och storheten hos en lärd bedöms idag enbart på grundval av hans skrifter. Den som inte skriver är inte längre att räkna med i den lärda världen, och den som aspirerar på ett ämbete, honom frågar man vad han har skrivit.”²⁴ Johann Georg Heinzmann beskriver samma utveckling i *Apell an meine Nation* och uttalar där också misstanken att lärda skribenter ofta är mindre intresserade av att upplysa sina medmänniskor än av att ta sig framåt i karriären. ”De vetenskapliga skriftställarnas prestationer härrör i grund och botten ur en vilja att överglänsa sina fakultetskolleger och att meritera sig för nya tjänster.”²⁵

Drivkrafterna bakom den utveckling som skisseras i detta avsnitt är för vårt vidkommande emellertid av mindre intresse än de påstådda effekterna av densamma. Oavsett om universitetslärarna skrev för att upplysa och undervisa eller för att tillvarata sina egna karriärintressen gav textproduktionen utöver alla eftersträvansvärda resultat också upphov till en rad problem. Det paradoxala i situationen var förstås att utbyggnaden av det litterära distributionssystem varigenom de lärde avsåg att sprida sin kunskap till människor utanför universiteten samtidigt fick den undervisning som fortfarande pågick därinne att te sig djupt förlegad. I så måtto kunde det se ut som om upplysningens akademiska avantgarde hade sprungit före mot en pyrrhuseger. I takt med att utbudet av lärda verk ökade och upphovsmännen allt oftare framställde sig som nationens och ibland hela mänsklighetens andliga vägvisare höjdes nu rösterna från den del av opinionen som ansåg att akademiska studiemetoder och undervisningsformer hade tjänat ut sitt syfte.

Böcker eller katederföreläsningar? Universitetsstudier eller självstudier? Så kunde man något tillspetsat sammanfatta en av periodens stora tvistefrågor. Förut marginaliserade läsargrupper såsom ”fruntimmer” och ”utbildade” ansågs tack vare bokmarknaden ha givits möjlighet att bemäktiga sig kunskaper av ett slag som fram till nyligen hade varit reserverade för en liten elit av latinkunniga män. En del av dessa nykomlingar påstods dessutom återanvända de kunskaper som de hämtade ur böckerna i syfte att själva försöka slå sig fram som skriftställare. En anonym skribent i *Journal von und für Deutschland* beskrev situationen så här 1790:

Nuförtiden kan någon som inte bedriver studier som ett yrke och som aldrig med egna ögon har sett en akademi ändå med lätthet tillägna sig en stor mängd kunskaper genom egen läsning och eftertanke. När personen sedan har uppövat en viss färdighet i att producera skriftliga uppsatser, hur lätt är det då inte för honom att själv ta sitt alster till tryckeriet? Ifall någon gjorde sig mödan att mönstra den tyska skriftställararmén skulle han där träffa på en anseelig mängd fruntimmer och ickeakademiker. Skrifter som härrör från dessa grupper har dessutom sina obestridliga förtjänster, ty de innehåller ofta mer av nyhetsvärde och originalitet än de verk som produceras av akademiker, vars smak och omdöme inte sällan har fördärvats av universitetsslentrianen.²⁶

Lägesrapporter av detta slag förekom tämligen ofta i samtiden. Det kunskapsgoods som universitetet förut hade förvalt i stort sett utan insyn och som fram till nyligen hade omgärdats av en för utomstående oöverstiglig språkbarriär tycktes nu ha blivit allmän egendom.

Det kommer nedan att framgå att man inom den akademiska världen reagerade ganska olika på denna utveckling. Artikelskribenten i *Journal von und für Deutschland* var hursomhelst inte ensam om uppfattningen att ”egen läsning och eftertanke” många gånger gav bättre utdelning än den undervisning som universiteten erbjöd. Denna åsikt förfäktades i samtiden allt oftare inte bara i debattartiklar och pedagogiska programskrifter, utan också i skönlitteraturen.²⁷ Karl Philipp Moritz skildrar i romanen *Anton Reiser* från slutet av 1700-talet hur protagonisten Anton får upp ögonen för filosofin och hur han därefter på egen hand börjar studera de ledande tänkarna. Reiser införskaffar sin lektyr från det lokala antikvariatet och blir så uppslukad av det han läser att han under ett par månader försummar sina gymnasiestudier. Detta är emellertid inte något som han efteråt ångrar. Tvärtom: ”Ifall en bortavaro från offentlig skolundervisning kan vara till nytta för någon, så var den det för honom, ty inom loppet av par månader hade han fått mer utträttat och berikat sitt förstånd med betydligt fler begrepp, än vad han senare skulle komma att göra under alla sina akademiska studieår sammantagna.”²⁸

Ett skäl till att tyska universitet vid denna tid ofta föredrog att anställa lärare som hade gjort sig ett namn som skriftsällare var att man förväntade sig att detta skulle locka fler studenter. ”Det är endast tack vare skrifterna som en lärares rykte når ut och lockar långväga åhörare till hans föreläsningar”, fastslog Göttingenprofessorn Carl Villers i början av 1800-talet.²⁹ Detta var dock inte en oomstridd utnämningssgrund. De skrivande professorerna löpte enligt vissa bedömare en uppenbar risk att få betala för sitt författarvärv med sjunkande åhörarantal. Ju fler skrifter de gav ut, ju fler läroböcker och kompendier de lät trycka, desto färre skäl för studenterna att ta del av deras undervisning på plats och ställe. Johann David Michaëlis diskuterar dilemmat i den tredje delen av *Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland* från 1773. Enligt Michaëlis kan man knappast ha undgått att lägga märke problemet ifall man under en tid har varit verksam vid ett universitet. Det mest ogenomtänkta man kan göra som lärare är att paketera om den kunskap som man vanligtvis lär ut i föreläsningssalen och istället ge ut den i bokform. ”Till och med den professor som nyss fick ta emot kollegiets applåder kan i ett slag gå miste om detta bifall om han väljer att nedteckna sina ämneskunskaper i en bok. [...] Fenomenet är nu så pass välkänt att man som professor ofta ser sig tvungen att avråda yngre vänner och kolleger från att skriva böcker av detta slag.”³⁰

Det var inte bara bokhandeln som kunde förse universitetsstuderande och andra läsare med ny och spännande litteratur. Ifall man inte hade råd

att själv köpa de böcker som intresserade en kunde man gå med i en läsecirkel och dela kostnaderna med andra medlemmar. Beroende på vilken lektyr man föredrog kunde man också bevista ett lånebibliotek eller försöka få tillträde till ett läsekabinett.³¹ På vissa orter fanns det dessutom utmärkta universitetsbibliotek att tillgå för den som var behörig. I det citat som jag återgav precis i början av detta avsnitt påpekar Frederic Lilje att de sistnämnda inrättningarna vanligtvis befann sig i ett bedrövligt skick i slutet av 1700-talet. Det är av allt att döma en riktig iakttagelse. Det fanns emellertid undantag. Framför allt utmärkte sig Göttingen på det här området. Stadens universitetsbibliotek var länge känt som det främsta i sitt slag. Lärosätets mecenater avsatte regelbundet medel för inköp av ny litteratur. Noviteterna recenserades löpande i *Göttingische gelehrte Anzeigen* och tillföll därefter samlingarna. En viktig föresats var att alltid kunna erbjuda lärare och studenter det senaste och mest aktuella.³² Ernst Brandes, kansli- och regeringsråd med särskilt ansvar för universitetsärenden, beskrev i en programskrift från 1802 Göttingens bibliotek som det ”allmännyttigaste och mest använda i världen”.³³

Givet det hot som boken i en del sammanhang representerade kunde ett välförsett bibliotek emellertid uppfattas som ett problem snarare än som en förmån.³⁴ Michaëlis tar upp ämnet i den fjärde och sista delen av *Raisonnement*. Det ska genast nämnas att också Michaëlis lovordar Göttingens bibliotek. Han gör tidigt klart att han i likhet med övriga lärare betraktar samlingarna som en oskattbar resurs och som en direkt förutsättning för mycket av den verksamhet som han och andra medarbetare bedriver. Frågan är bara i vilken utsträckning denna exceptionella facilitet bör få utnyttjas också av universitetets studenter. Enligt Michaëlis finns det en risk att de öppettider som för tillfället gäller ger upphov till missbruk. Eftersom många studenter inbillar sig att de kan förvärva all den kunskap de behöver direkt ur böcker skulle de kunna frestas att gå på upptäcktsfärd bland bokhyllorna i biblioteket istället för att bevista kollegierna. Biblioteket inbjuder med andra ord till självstudier och utgör i det avseendet ett direkt hot mot universitetets kärnverksamhet:

Universiteten inrättades inte för att man där skulle lära av döda utan av levande lärare. Risker är nu att många studenter vänjer sig vid att studera på egen hand, enbart med stöd av böcker, och att de då försummar kollegierna. Så länge det bara är enstaka individer som gör på detta sätt så skadar de ingen annan än sig själva. Men i samma stund som denna studiemetod blir allmänt accepterad har universitetet förlorat den nyttofunktion som det idag alljämt uppbär tack vare en väl genomförd muntlig undervisning inom de olika ämnena.³⁵

Michaëlis diskuterar hur man ska stävja detta missbruk. Det förslag som han personligen stannar för innebär att nyttjanderätten för studenter ska begränsas till allra högst två timmar per dag. En flyktingström från läro-

salen till läsesalen skulle på sikt innebära att universitetet förlorade sitt tidigare existensberättigande.

Det är lätt att få intryck av att böcker hade en näst intill oemotståndlig dragningskraft på 1700-talets studenter. Många skribenter förutsatte precis som Michaëlis att flertalet av de ynglingar som sökte sig till universiteten inte desto mindre föredrog att hämta lärdom ur tryckta skrifter. En vanlig bedömning var därför att en fortsatt massproduktion av tryckt litteratur på sikt skulle leda till att föreläsningssalarna tömdes på åhörare.³⁶ Från den akademiska världen kom emellanåt rapporter som tydde på att utvecklingen gick i precis den riktningen. Friedrich Erdmann August Heydenreich berör ämnet i *Ueber die zweckmässige Anwendung der Universitätsjahre* från 1804. I ett kapitel under rubriken "Om den läshunger som leder många studenter i fördärvet" porträtterar Heydenreich en studerandetyg som han benämner "den egoistiske läsaren". Det utmärkande för denna typ är att han värderar det avskilda umgänget med böcker och lärda verk högre än den undervisning som erbjuds honom vid universitetet. "Dessa läsare lever i tron att lektyren främjar deras intellektuella utveckling på ett sätt som andra läromedel inte förmår. De ringaktar all muntlig undervisning och begagnar sig därför inte av sådan. De vistas vid universitetet men har sällan befunnit sig i en föreläsningssal."³⁷ Heydenreich låter också förstå att denna studerandetyg på senare tid har blivit allt vanligare. Enligt honom påträffar man numera dessa egoistiska läsare vid vartenda tyskspråkigt lärosäte.

Ett närbesläktat problem som sattes i samband med bokmarknadens utbredning var att de studerande allt oftare uttryckte missnöje med sina lärare och den undervisning de erhöll. Beskrivningar av studenter som stoltserar med sin kändedom om de senaste modeskrifterna är relativt vanligt förekommande i källorna.³⁸ Lärarnas ämneskunskaper och idéer uppfattades vid en jämförelse inte sällan som hopplöst föråldrade. Ernst Brandes tar upp problemet i den ovan citerade programskriften från 1802. "Studenter som är bekanta med den senaste modelitteraturen anser vanligen att föreläsningen saknar värde ifall professorn inte tar upp de idéer som framförs i deras modeskrifter", skriver Brandes. "Denna omständighet avgör också vilket bemötande en föreläsare får, och detta bemötande växlar idag fortare än någonsin tidigare och tar sig dessutom allt häftigare uttryck."³⁹ En professor som ena året får ta emot applåder och hurrarop kan året därpå avfärdas som en kvarleva från flydda tider och vara tvungen att föreläsa inför halvtomma bänkrader. Enligt Brandes beror reaktionerna som regel inte på att läraren under tiden har ändrat uppfattning i någon vetenskaplig stridsfråga utan på att studenternas krav och förväntningar skiftar i takt med modena på bokmarknaden.

Det vore lätt att fylla på med ytterligare exempel på problem som man menade att bokmarknadens utbredning gav upphov till inom den akademiska världen. Som ovan nämnts fanns det få frågor som engagerade lika

mycket och som ventilerades lika ofta i den pedagogiska och universitetspolitiska programlitteraturen under decennierna före och efter sekelskiftet 1800. Jag vill förvisso inte ge intryck av att alla som deltog i diskussionen utgick från en och samma problembeskrivning. Åsikterna gick i själva verket starkt isär både vad gällde de olika studiemetodernas för- och nackdelar och vad gällde universitetets chanser att överleva som läroinrättning. En sak var dock nästan alla överens om: boken hade vare sig man önskade det eller inte nu etablerat sig som en konkurrent till det reguljära universitetet.

Abolitionism

Från juli 1795 till januari året därpå diskuterade man i *Berliner Mittwochsgesellschaft* den i samtiden alltmer brännande frågan om universitetets vara eller inte vara. Åsiktsutbytet skedde per brev och inleddes sedan den kalvinistiske predikanten och medlemmen Johann Georg Gebhard i en programskrift låtit förstå att det från medeltiden nedärvda universitetsväsendet slutgiltigt hade spelat ut sin roll. Enligt Gebhard fanns det inte längre ett behov av den undervisning som ägde rum i lärosalarna då varje läskunnig tysk numera lika gärna kunde förvärva den kunskap som intresserade honom direkt ur böcker.⁴⁰ Övriga medlemmar som gav sig in i diskussionen var av en annan uppfattning. Wilhelm Abraham Teller förklarade att universitetets stora förtjänst jämfört med boken bestod i att man där trots allt befann sig i en miljö där man kunde dryfta undervisningens innehåll med likasinnade och sporra varandra mot nya mål.⁴¹ Denna invändning hade Gebhard sannolikt hört förut. Den framfördes tämligen ofta av opinionsbildare som vid denna tid stod upp till universitetets försvar. Gebhard tog i ett av sina brev tillfället i akt att bemöta den:

Då många ynglingar deltar i kollegierna kan man få för sig att de sporrar inte bara läraren utan också varandra till större ansträngningar. Helt rätt! – om det inte vore för att det flamsas så mycket i lärosalarna att det stör koncentrationen, och att de studerande ofta hindrar varandra från att delta i kollegierna, samt att det finns en jargong som går ut på att man ska håna och förlöjliga de kamrater som följer undervisningen flitigt. [...] På en ort dit ynglingar kommer i en ålder då lidelserna rasar som häftigast går det inte att undvika att studiehindren och frestelserna blir fler än då vetenskaperna studeras hemma på kammaren under överinseende av släktingar och föräldrar.⁴²

För Gebhard framstår det umgänge som odlas studenter emellan följaktligen som ett hinder snarare än som en drivkraft för den som önskar ta tillvara sin begåvning. Den som är genuint intresserad av vetenskap och filosofi gör alltså bäst i att undvika universitetet och de frestelser som där tenderar att avleda en ung mans uppmärksamhet från studierna.

Det är tydligt att Gebhard föredrar boken framför föreläsningen inte i första hand därför att han anser att den är det bästa läromedlet utan mer av det skälet att den tycks göra det möjligt att privatisera studiet av vetenskapen. Den sistnämnda egenskapen var i samtiden mycket värd i sig själv. Den akademiska världen framställdes i debatten ofta som en karaktärsfördärvande och moraliskt vederstygglig pesthärd. För vissa skribenter var universitetet en anstalt dit unga och oförstörda män gav sig iväg för att ta en examen och varifrån de återvände som söndersupna sybariter med spelskulder och diverse veneriska sjukdomar.⁴³ De studiehinder och frestelser som Gebhard avser i citatet ovan var med andra ord välkända. Mot den bakgrunden förstår man varför kristna pedagoger och moralpredikanter som han själv ofta knöt stora förhoppningar till boken som läromedel. Bokens förtjänst bestod inte minst i att den tycktes göra det möjligt att isolera de studerande från varandra och från studentlivets frestelser utan att för den skull förvägra dem bildning och lärdom. Tack vare det arbete som tryckpressarna uträttade kunde man en gång för alla avskaffa universitetet och den skadliga umgängeskultur som odlades vid dessa anstalter och ändå bibringa studieintresserade ynglingar ett viss mått av kunskap. Johann Adam Bergk beskrev som tidigare framgått boken som en ”bildnings-” och ”uppfostringsanstalt”. Ur ett annat perspektiv kunde denna bildningsanstalt vara intill förväxling lik en isoleringscell. Därav en viktig del av bokens universitetspolitiska attraktionskraft.

Gebhards åsikt var likväl inte den gängse i slutet av 1700-talet. Fastän en senare tids historieskrivning emellanåt har gett intryck av motsatsen var de flesta bedömare som deltog i diskussionen överens om att universitetet borde bevaras – om inte i dess medeltida skepnad så åtminstone i *någon* form.⁴⁴ De som tänkte annorlunda utgjorde trots allt en relativt liten minoritet. Jag har i det följande valt att kalla dem som tillhörde denna opposition för *abolitionister*. Det faktum att abolitionisterna var underlägsna rent numerärt betyder i och för sig inte att de inte märktes eller att deras meningsmotståndare kunde kosta på sig att negligera dem. Snarare förhöll det sig precis tvärtom. Det var mycket tack vare abolitionisterna som frågan om universitetets framtid ständigt återuppstod och fortsatte att tas upp till förnyad diskussion. Ifall universitetet inte hade upplevts som ifrågasatta hade heller ingen behövt försvara dem. Sådillvida skulle man kunna säga att abolitionisterna ofta nog var de som styrde diskussionen. Den debatt som Gebhard initierade i *Berliner Mittwochsgesellschaft* var i det avseendet signifikativ. Ingen förutom Gebhard ansåg att universitetet borde avskaffas men alla som deltog i diskussionen såg sig tvungna att förhålla sig till och bemöta detta krav.

Ungefär samma argument som Gebhard framförde till medlemmarna av ett hemligt sällskap i Berlin hade andra skribenter före honom presenterat i skrifter avsedda för en större publik. En av de mest tongivande abolitionisterna vid denna tid var pedagogen och skolföreståndaren Joa-

chim Heinrich Campe (som under en period också hade varit informator åt Wilhelm von Humboldt och dennes bror Alexander på slottet Tegel en bit utanför Berlin). Tre år före meningsutbytet i *Mittwochgesellschaft* hade Campe gett ut uppsatsen "Von den Universitäten" i den av honom själv redigerade skriftserien *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens*. Campe an knyter i denna text till bilden av universitetsvärlden som en plats där gängse normer och moraliska regler konsekvent sätts ur spel och där de studerande oundvikligen tar skada både till kropp och själ. I frånvaro av föräldrar och andra närstående auktoriteter förmår en ung man inte stå emot de frestelser han ställs inför efter ankomsten till studieorten. Campe ger en rad exempel på den osedlighet som han menar är utmärkande för studentlivet: den måttlösa alkoholkonsumtionen; det utbredda duellerandet; kort- och tärningsspel; bordellbesöken med efterföljande könssjukdomar, etcetera. Enligt honom uppstår den här typen av aktiviteter med nödvändighet varhelst man anlägger ett universitet. Det tyder på dålig kännedom om människans natur ifall man tror att det ska gå att avskaffa eller ens mildra de missförhållanden som lärosätena drar till sig. Ynglingar som skiljs från sina föräldrar i en ålder då deras lidelser ansätter dem som allra hårdast och vars umgänge hädanefter främst består av andra ynglingar i samma belägenhet kommer med få undantag alltid att avfalla från den rätta vägen. "Det onda är såvitt jag kan bedöma omöjligt att åtgärda", sammanfattar Campe. "Det är en del av universitetets väsen och kan därför inte utplånas med mindre än att man utplånar universitetet som sådant."⁴⁵

Campe förutser att en del läsare kommer att fråga sig om det verkligen är möjligt att stänga universiteten. Han medger att det trots problemen funnes skäl att bevara dessa inrättningar ifall det inte gick att erbjuda de studerande en likvärdig utbildning någon annanstans eller med hjälp av andra läromedel. Så är dock inte fallet, försäkrar han. Det är sant att det finns ämnen inom vilka en muntlig undervisning är mer eller mindre outhärlig och vars studium av det skälet förutsätter att studenter och lärare befinner sig på en och samma plats. Denna plats måste dock inte vara gemensam för de olika ämnena såsom fallet är vid ett universitet. Campe rekommenderar att man inrättar nya läroanstalter för de studieriktningar som här avses och att man då också skiljer utbildningarna åt geografiskt – allt för att bryta ned studentpopulationen i så små enheter som möjligt. En stor del av den kunskapsförmedling som tidigare skedde vid universiteten kan man dock sköta på andra sätt i framtiden. Inom vissa vetenskaper är det rentav möjligt att undvara muntlig undervisning helt och hållet. Campe lyfter särskilt fram de historiska disciplinerna (vilka på 1700-talet ibland kunde innefatta studieområden som vi numera hänför till naturvetenskaperna). "Vad gäller studiet av historien och dess hjälpvetenskaper är muntlig undervisning nödvändig endast på lägre nivåer inom skolväsendet. När man kommer upp något i ålder kan man

hämta den kunskap som intresserar en direkt ur böcker, vilket dessutom går fortare än att delta i ett kollegium.”⁴⁶

En nedläggning av universitetet skulle självfallet inte innebära att man förbjöd muntlig undervisning i ämnen där denna kan undvaras. För att förekomma kritikerna påpekar Campe att en lärare alltid kan fortsätta att föreläsa privat om han så önskar. Lärda celebriteter skulle även i framtiden kunna försörja sig på att ta emot åhörare. Varje lärare skulle så kunna förestå ett eget litet lärosäte. En sådan utveckling är dock inte vad Campe själv hoppas på. Enligt honom är boken helt enkelt ett bättre och mer effektivt läromedel än det talade ordet. Stora tänkare och vetenskapsmän gör av det skälet en viktigare insats som skribenter än som talare och föreläsare. ”En skrift kräver mer flit, tanke och koncentration både från den som skriver och den som läser den”, påpekar Campe. ”Fastän skriftkonsten hos oss är eftersatt den också är den ändå långt mer utvecklad än den muntliga framställningskonsten.” Indirekt låter Campe förstå att den som trots det vill bevara en muntlig undervisning i de aktuella ämnena styrs mindre av rationella motiv än av sentimentalitet och nostalgi. Han har personligen liten förståelse för dessa känslor. ”Om det nu är så att de stora männen gör störst nytta som skriftställare, finns det inte så mycket att sörja över ifall det skulle visa sig att det till dessa nya universitet kom få personer för att lyssna till dem.”⁴⁷

Innan han sätter punkt tar Campe tillfället i akt att föregripa en annan invändning. Kritikerna kunde tänkas hävda att det trots allt var universitetet som genom åren hade fostrat de stora tänkarna. Varifrån skulle framtidens tänkare komma ifall man nu beslöt att avskaffa universitetet? Skulle inte detta utgöra ett hot mot tankens och vetenskapens framåtskridande i stort? Campe avfärdar alla farhågor av den typen. Han namnger en rad skriftställare och vetenskapsmän som han menar har gjort viktiga insatser för mänskligheten fastän de har befunnit sig utanför den akademiska världen – däribland filosofer och upplysningsivrare såsom Leibniz, Mendelsohn och Voltaire men också skaldar och romanförfattare såsom Fielding, Richardson och Klopstock. Enligt Campe kan en vistelse vid universitetet i själva verket vara till nackdel inte bara för de studerande utan också för läraren och dennes intellektuella och moraliska utveckling. Umgänget med andra lärde tenderar att fördärva snarare än att förädla ens karaktär. Om något borde man därför sträva efter att hålla sig borta från den akademiska världen. Ett sådant beslut underlättas förstås i en tid då de tankar och idéer som står högt i kurs i universitetskretsar ändå når en via andra media. ”Hjälpmiddel för andens bildning finner man numer i överflöd också utanför universitetet; det umgänge som de lärde upprätthåller med andra lärde främjar inte andens bildning ytterligare.”⁴⁸

Huvudlinjen i Campes resonemang är som synes densamma som hos Gebhard. Den akademiska världen beskrivs som en i alla avseenden fördärande miljö. Den fördärvar både studenter och lärare. Det bästa för alla

parter vore därför om universiteten slog igen. Det är i det här sammanhanget som Campe och andra abolitionister lanserar den tryckta boken som ett alternativ. Fastän Campe uttryckligen beskriver boken som ett betydligt bättre och mer effektivt pedagogiskt redskap än det talade ordet är det svårt att värja sig mot intrycket att detta ställningstagande är underordnat den moraliska reformambitionen. Ändamålet helgar läromedlet. Istället för att transportera människor till den gudsförgättna plats där kunskapen förvaras kan man med bokens hjälp transportera kunskapen till de platser där människorna befinner sig. Eftersom universitetet då inte längre framstår som en outhärlig institution kan man slutligen avskaffa det. Boken befriar såväl lärare som studenter från en nödtvungen samvaro med andra människor av samma sort och ger dem därigenom chansen att återgå till ett rättrådigt och sedesamt liv. Undervisningen måste inte längre vara knuten till en särskild ort. Ingen invånare i de lärdes republik måste längre befinna sig på samma plats som någon annan. Hemmet – inte universitetet – är den plats där människan förverkligar sina inneboende moraliska anlag och där hon utvecklas till en myndig och ansvarsfull individ.

Det abolitionistiska budskapet kunde förmedlas till opinionen också i skönlitterär form. I brevromanen *Carl von Carlsberg* som publicerades i sex band mellan 1779 och 1886 framställde pedagogen och skolföreståndaren Christian Gotthilf Salzmann den akademiska världen i en om möjligt än mer ofördelaktig dager än Campe. Berättelsen tar sin början då den unge protagonisten Carl ger sig av hemifrån för att studera vid universitetet i (den fiktiva) staden Grünau. Bakom sig lämnar han bland annat en äldre vän och mentor, Baron von Braw, som i romanen får representera rättrådigheten och det goda omdömet. Det är mellan Carl och baronen som merparten av de brev som framställningen består av utväxlas. Efter ankomsten dröjer det inte länge förrän Carl får bevittna den akademiska sedeslösheten på nära håll. Han ser sina studiekamrater roa sig med prostituerade; han hamnar själv i slagsmål; han deltar i fylleslag och spelar bort alla pengar han hade med sig hemifrån på kort. Skamsen skriver han med jämna mellanrum till baronen och berättar vad han har varit med om. Denne förmanar honom och levererar i sin tur en rad angrepp på universitetet som institution. Enligt baronen är universitetet lika farligt för en människas samvete och dygd som pesten är för hennes liv.⁴⁹

Mot den här bakgrunden får så flera av romanens gestalter ge röst åt Salzmanns åsikt att universiteten och hela den umgängeskultur som råder där bör utrotas en gång för alla. Återigen tilldelas nu boken en viktig funktion. En bit in i romanen har Carl sökt upp en pastor för att be om råd i ett ärende av privat karaktär. När Carl berättar att han är student vid universitetet visar det sig att pastorn en gång i tiden har varit verksam där som lärare. Också pastorn låter i detta läge förstå att han anser att

man bör avskaffa universitetet. Carl känner sig denna gång manad att protestera. ”Men Herr pastor”, genmäler han, ”det finns ju så många dugliga män på våra universitet.” Pastorn förnekar inte detta. Han medger att det i lärarkåren finns gott om skickliga yrkesmän. Men detta saknar för honom betydelse. Hans poäng är att det i ett modernt samhälle inte längre finns ett behov av den kompetens som professorerna förut kunde briljera med. De kunskaper som de studerande förr förvärvade vid universitetet kan de nuförtiden lika gärna skaffa sig på egen hand:

Våra lärosäten anlades under en period då böcker fortfarande var rätt sällsynta, och då män som kunde läsa och skriva vanligen betraktades som snillen. Under dessa tider kanske det fanns ett behov av en sådan sorts inrättning. Men idag passar den lika litet som en fästning från korstågens tid passar i ett krig där fästningar bestormas med bomber och kanoner.⁵⁰

För övrigt torde det inte ha krävts någon större ansträngning från pastorns sida för att övertyga Carl om att universitetet hade förlorat sin funktion. Faktum är att Carl redan före den scen som ovan återges i ett brev har låtit förstå att han ändå inte får ut något av undervisningen. ”Om jag ska vara helt ärlig”, skriver han, ”så tror jag att jag lär mig mycket mer när jag tar en bok och läser den med eftertanke än vad jag lär mig på våra föreläsningar.”⁵¹

Skälet till att Salzmans föredrar att de studerande stannar hemma och läser istället för att de skriver in sig vid ett universitet är inte att han värderar boken högst av alla läromedel. I hans fall blir det i själva verket ännu tydligare än hos Gebhard och Campe att ett stort utbud av böcker inte är värdefullt i sig självt utan enbart i den mån som det möjliggör ett avskaffande av de förhatliga universitetsmiljöerna. Jämsides med kritiken av universitetsväsendet framförs i romanen nämligen en rad utfall också mot litteraturen som källa till kunskap. Temat dyker upp till exempel då den ovan omnämnde Baron von Braw skriver till rektorn för sin sons gymnasium och klagar på det oupphörliga tragglandet av klassikerna under latinlektionerna. Baronens anbefaller studiet av en annan sorts bok – en som tack vare sin enorma visdom ställer all litteratur i skuggan:

Naturens bok, det är den bok som gud själv har skrivit, och för vilken jag har vida större aktning än för alla era gamla författare. Denna bok är full av vishet. Denna bok måste varje människa alltifrån ungdomen läsa och studera. Förstår hon den så kan hon ibland också läsa de gamla författarna, om tiden så tillåter, och då först, när hon känner naturen, kan hon läsa de gamles skrifter med nytta, medan ni och era pojkar endast explicera dem. De vackraste ställena hos de gamla författarna är ju ändå bara kopior av naturen. Hur i all världen kan väl den döma om kopian som icke känner originalet.⁵²

Baronen sammanfattar i och med detta uttalande sensmoralen i romanen som helhet. Den fullständiga titeln på Salzmanns epos är *Carl von Carlsberg oder das menschliche Elend*. Det elände som människan antas ha försjunkit i kommer sig av att hon har avlägsnat sig allt längre bort från en av Gud skapad natur. Flera romangestalter åkallar denna natur i ordalag som inte sällan leder tankarna till Salzmanns föregångare Rousseau. Det liv som levs vid universiteten framstår vid en jämförelse oundvikligen som ett denaturerat liv. I läromedlens inbördes rangordning kommer dessutom föreläsningen på nedersta plats. Ifall naturen är det av Gud nedtecknade originalverket och boken i sin tur den ofullständiga kopian så är föreläsningen slutligen ingenting annat än en kopia av en kopia. Universitetet framstår under alla omständigheter som en sinnebild för onatur och sedeslöshet. Ingen annanstans befinner sig människan längre från originalmanuskriptet än här.

Salzmann och Campe var i samtiden kända som anhängare av den så kallade *filantropinismen*, en pedagogisk reformrörelse med kristna och utilistiska förtecken som på 1770-talet grundats av Johann Bernhard Basedow. Båda hade under en period på 1780-talet också varit knutna till den av Basedow grundade internatskolan Filantropinum i furstendömet Dessau. Tillsammans torde de ha varit ansvariga för att filantropinerna i vissa kretsar betraktades som universitetsväsendets mest enträgna fiender och kritiker.⁵³ Theodor Ziolkowski skriver i *German romanticism and its institutions* om det inflytande som Salzmann utövade tack vare sin populära och sedelärande roman: "Salzmann's view of universities as medieval institutions unsuitable for the modern world was so broadly accepted that for the next two decades reformers had to come to grips with its criticism."⁵⁴ Detsamma kunde förmodligen ha sagts om Campe och dennes åsikter i dessa frågor. De båda filantropinernas inflytande märks kanske främst på det faktum att flertalet av de skribenter som i samtiden stod upp till universitetets försvar tvingades argumentera antingen mot den tryckta bokens förmenta företräden jämfört med föreläsningen eller för institutionella reformer i syfte att återupprätta det talade ordet och återge det dess förut självklara privilegier.

Reforminitiativ

I *Ueber den gegenwärtigen Zustand der Universität Göttingen* från 1802 konstaterar det hannoverska regeringsrådet Ernst Brandes att det under de föregående 20 åren har blivit allt lättare för den som så önskar att informera sig om vad som sker inom vetenskapen. Bokhandeln har sett till att kunskaper som förut endast bibringades universitetsstuderande numera når ut också till lekmän. Lärda verk skrivs direkt på modersmålet och utländsk litteratur översätts ofta till tyska. "Med hänvisning till denna utveckling", skriver Brandes, "hävdas det ibland att det idag inte

längre är särskilt angeläget att bevara universiteten, då ju bildning och lärdom kan förvärfvas också utanför dessa anstalter.”⁵⁵ Brandes tillbakavisar denna uppfattning. Enligt honom tar man allvarligt miste ifall man tror att vem som helst kan sätta sig in i vetenskapen på egen hand. ”Det råder i och för sig ingen brist på förträffliga böcker, vilka mycket väl kunde tänkas ersätta den undervisning som universiteten erbjuder, utan vad som i förbluffande grad saknas är kunskapen om hur man använder dessa förträffliga böcker på rätt sätt. När allt kommer omkring tycks det fortfarande bara vara universiteten som förmår upprätthålla ett grundligt studium av vetenskapen.”⁵⁶

Jag har tidigare låtit det framgå att de flesta som deltog i debatten om den högre utbildningens framtid delade åsikten att universitetet i en eller annan form borde bevaras. Brandes företrädde i det avseendet en klar majoritet av de skribenter som yttrade sig i frågan. De som tillhörde denna majoritet utgjorde emellertid aldrig någon enad front. Om man undantar de skribenter som förespråkade ett avskaffande av universitetet kan den opinion som då blir kvar i sin tur delas in i åtminstone ett par olika kategorier, under alla omständigheter i en konservativ och en reformorienterad falang. Brandes tangerar i citatet ovan ett argument som förekom framför allt hos skribenter som jag betecknar som konservativa. Påfallande många av dem som slog vakt om det bestående gjorde nämligen sitt bästa inte nödvändigtvis för att framhäva de gängse akademiska undervisningsformernas egna förtjänster utan för att misskreditera alternativet. Få om ens någon ifrågasatte att det i de flesta ämnen numera fanns utmärkta böcker att tillgå för den som var intresserad. Problemet var att den som ensam gav sig ut i denna litterära terräng löpte risken att gå vilse och göra sig själv till åtlöje. Epitetet autodidakt, som på allvar slog igenom i tyskt språkbruk vid den här tiden, användes ibland snarast som ett okvädingsord.⁵⁷ I *Aphorismen über die Universitäten* från 1802 beskriver historieprofessorn Ludwig Wachler autodidakten som en enfaldig människa, oförmögen till självständigt tänkande och därför ständigt beredd att likt en slav böja knä inför allehanda auktoriteter. ”Till de mindre avundsvärda egenskaper som utmärker autodidakten och som avskräcker oss från att följa i dennes spår måste man också räkna högmod, arrogans, rå och styvnackad originalitet, samt en oförmåga att pröva nya infallsvinklar då han betraktar det mänskliga vetandets föremål.”⁵⁸ Oavsett hur många böcker som fanns att tillgå gav dessa därför inte i sig själva anledning att omvärdera de studiemetoder som universiteten av hävd premierade.

Med tiden slöt dock en allt större del av opinionen upp bakom krav på reformer av ett eller annat slag. Reformivrarna skulle i sin tur kunna delas in i ytterligare underkategorier. De flesta som deltog i diskussionen efterlyste nya undervisningsformer; andra ville gå ett steg längre och menade att man borde ändra undervisningens innehåll. En del ville införa nya och

mer rigorösa meritvärderingssystem; åter andra betonade behovet av tydligare kunskapskrav och mer ändamålsenliga examinationsformer; vissa ville reglera lönerna så att lärarna kunde få tid att återhämta sig efter arbetsdagen och inte vara tvungna att ägna sig åt skriftställarskap vid sidan av. En gemensam nämnare inte för alla men för många av de åtgärdsförslag som lanserades kring sekelskiftet 1800 var att de till stora delar var formulerade som svar på den utmaning som den massproducerade bokens ankomst innebar.

Filosofen Ludwig Heinrich von Jakob vid universitetet i Halle var bara en av alla de numera bortglömda skribenter som bidrog till den diskussion som omsider skulle utmytna i det tidiga 1800-talets utbildningspolitiska reformvåg. I programskriften *Über die Universitäten in Deutschland* från 1798 diskuterar Jakob bland annat vilka åtgärder man bör vidta för att universitetsundervisningen ska attrahera också de studenter som föredrar att läsa själva. Han medger att boken är ett ööverträffat medium ifall målet är att dokumentera vetenskapens framåtskridande och att klä sina insikter och iakttagelser i en vacker språkdräkt: "En universitetslärare måste vara rejält naiv ifall han tror att han i sitt föredrag lär ut något nytt och tidigare okänt. I själva verket måste varje förnuftigt tänkande människa tillstå, att de tankar som läraren för fram i katedern (med undantag för ett fåtal nya insikter) också står att finna i böcker, där de i regel dessutom uttrycks på ett vackrare språk."⁵⁹ Den muntliga undervisningsformen är dock att föredra då uppgiften istället består i att bibringa unga och intellektuellt oerfarna människor ett givet lärostoff samt att instruera dem i hur man tänker och resonerar vetenskapligt. Läraren som står inför sitt auditorium befinner sig då i en avundsvärd situation jämfört med skriftställaren. Eftersom han alltid kan iaktta dem han riktar sig till har han också möjlighet att avläsa deras reaktioner. Han lägger märke till miner och åtbörder; han anpassar föredraget efter avnämarnas förkunskaper och förväntningar; han varierar sitt tonfall och tempo för att lyfta fram det viktiga. Skriftställaren har inte någon av dessa variationsmöjligheter eftersom han aldrig i förväg kan veta vem som kommer att läsa hans skrifter. Bokens tilltal är av det skälet mer anonymt, mer opersonligt och mindre livgivande.

Enligt Jakob är det likväl inte ämnat att förvåna att föreläsningsformen på senare tid har hamnat i vanrykte. Problemet består i att professorerna sällan förmår utnyttja de förtjänster som idealt sett utmärker det muntliga föredraget. Istället nöjer de sig alldeles för ofta med att ge diktamen eller att med monoton stämma sammanfatta innehållet i sina slitna kompendier. Det framgår att Jakob har förståelse för de studenter som väljer att stanna hemma och läsa:

I sådana kollegier måste var och en som inte föresätter sig att ordagrant nedteckna varenda mening falla i sömn inom loppet av en halvtimme.

Alla reella fördelar som utmärker det muntliga föredraget går därmed förlorade. Åhöraren får ifrån kollegiet inte med sig någonting – förutom en ytterst medelmåttig och med möda nedtecknad bok, som, om han efteråt ska försöka läsa den på nytt, förorsakar honom betydligt större svårigheter än om han för hälften av den summa som han betalat för att få bevista kollegiet istället hade köpt det bästa verket i ämnet.⁶⁰

Annorlunda uttryckt har vanvården av det talade ordet lett till att självstudier i allt högre grad kommit att framstå som ett reellt alternativ till ett traditionellt universitetsstudium. Därtill kommer så att boken attraherar också i kraft av sitt förhållandevis låga pris.

Hur ska man då bära sig åt för att återge universitetet dess konkurrenskraft? Jakob föreslår flera olika åtgärder. Framför allt vill han förmå lärarna att umgås med och lära känna de ynglingar som bevisar kollegierna. Vilka är de? Vad tänker de på? Vad har de för intressen? Jakob inskräpper upprepade gånger att en skicklig lärare vet att anpassa föredraget efter åhörarnas förkunskaper. Ju bättre han känner sin publik, desto bättre utför han sitt uppdrag. Det allra mest förmånliga ur pedagogisk synvinkel vore därför om läraren och studenterna ständigt befann sig på en och samma ort och kunde umgås också utanför lärosalen ungefär som på ett internat. Läraren skulle då dagligen kunna övervaka sina adepters och därmed ha lättare att iaktta såväl framsteg som motgångar i deras intellektuella utveckling. Jakob rekommenderar vidare lärarna att låta de studerande genomgå fler prov än förut. Varje professor bör med täta intervaller examinera åhörarna såväl muntligt som skriftligt. En observant examinator skaffar sig inte bara ytterligare kännedom om de individer som han vill bibringa sin kunskap utan får på detta sätt också möjlighet att regelbundet utvärdera sin egen insats som pedagog.⁶¹

Det är emellertid inte bara studenterna som ska utsättas för en hårdare granskning än tidigare. Detsamma gäller deras lärare. Jakob förordar i det här sammanhanget en grundlig reform av den akademiska befordringsproceduren. Närmare bestämt vill han införa ett urvalssystem som genomgående premierar muntliga kvalifikationer. Varje lärare som aspirerar på en tjänst ska hädanefter tvingas hålla antingen sex eller åtta profvöreläsningar i närvaro av fakultetens ordinarie företrädare. Tjänsten ska därefter tilldelas den kandidat som förutom ett stort mått av lärdom också anses ha förmågan att presentera sitt stoff på ett ledigt och obesvärat sätt utan manuskript.⁶² Jakob föreslår också att man i framtiden kraftigt reducerar lärarnas undervisningspensum. Den som passerar nålsögat och tilldelas en lärostol ska därefter aldrig behöva undervisa i mer än högst tre timmar per dag. Den som tillbringar mer tid än så i katedern utvecklar snart rutiner som gör att det går slentrian i det han gör. Enligt Jakob måste läraren ges tid att begrunda och på nytt tänka igenom det han lär ut ifall han ska kunna bevara sitt engagemang för ämnet, vilket i sin tur

är en förutsättning för att han ska kunna entusiasmera sina åhörare. Ökad kvalitet i undervisningen förutsätter med andra ord minskad kvantitet.⁶³

Förslaget att fakulteterna hädanefter skulle reservera sina lärostolar för kandidater som utmärkt sig för sina muntliga kvalifikationer hade starkt stöd i akademiska kretsar vid denna tid. ”Utnämningar vid vilka man har satt litterär ryktbarhet främst har [däremot] förskaffat många universitet glänsande lyten”, skrev filosofen och matematikern Ludewig Thilo i en skrift 1809.⁶⁴ Uttalanden av detta slag ska framför allt läsas som en kritik mot det befintliga systemet, som sedan mitten av 1700-talet gynnade kandidater som var verksamma som skribenter. I en tid då man befarade att de studerande allt oftare föredrog att stanna hemma och läsa på egen hand, och då man för att vinna tillbaka dem till universitetet diskuterade hur man skulle göra för att höja kvaliteten på den muntliga undervisningen, kunde ett befordringssystem som istället premierade skriftstäl-larskap lätt framstå kontraproduktivt.

Jakob var heller inte den förste att i denna situation föreslå att man istället borde företa en mer noggrann utvärdering av kandidaternas muntliga förmåga. En av flera skribenter som tidigare hade varit inne på samma linje var juridikprofessorn Carl Friedrich Elsässer vid universitetet i Erlangen. I *Einige Bemerkungen über akademische Gegenstände* från 1793 framhåller Elsässer behovet av att reformera den tidigare gängse rekryteringsproceduren i grunden. ”Ens yttersta målsättning då man tillsätter offentliga akademiska lärostolar måste med nödvändighet vara denna: att man får lärare som vet hur man håller tydliga och rediga föredrag.”⁶⁵ Enligt Elsässer har man hittills i regel tagit för givet att denna förmåga är något man får på köpet ifall man bara ser till att värva berömda och tillräckligt briljanta skriftställare. Så förhåller det sig dock inte alls, förklarar han. Just på grund av att motsatsen så ofta har visat sig vara fallet framstår en föregående utvärdering av kandidaternas muntliga kompetens som direkt outhärlig. ”Eftersom all erfarenhet visar att man inte kan sluta sig till någons muntliga kvalifikationer utifrån dennes förtjänster som skriftställare; och då tänkaren och den lärde skriftställaren av en eller annan anledning ofta visar sig vara en usel uttolkare i katedern, så ter det sig nödvändigt att anhålla om att man hädanefter tar större hänsyn till och genomför en mer omsorgsfull prövning av den hittills så styvmoderligt behandlade muntliga förmågan.”⁶⁶

Den ibland outtalade men ofta nog uttalade ambitionen bakom den här sortens reformförslag var just att öka universitetets konkurrenskraft visavi den tryckta boken. Oavsett hur långtgående reformer man i det enskilda fallet önskade kan man konstatera att konkurrensen från den massproducerade boken gav starka incitament att utvärdera och på olika sätt försöka disciplinera den akademiska lärarkåren. Hotet från boken framtvängde skärpta och mer ändamålsenliga kvalifikationskrav. Somliga skribenter menade att kandidater med uttalsdefekter och vokala lyten av

olika slag från och med nu dessutom borde anses diskvalificerade på förhand då lärostolar skulle fördelas.⁶⁷ Rösten och det talade ordet var de medel med vilka lärosätena skulle ta upp kampen med den tryckta boken. Det var därför viktigt att man utformade befordringssystemet på ett sådant sätt att man verkligen tog till vara dessa för universitetet unika resurser. ”Huruvida en person som man vill utse till professor är bra på att hålla föredrag låter sig inte avgöra på grundval av dennes skrifter. Han kan vara en utmärkt skribent och samtidigt en dålig, ja, rentav urusel föreläsare.”⁶⁸

Studenterna efterfrågade likväl inte bara nya undervisningsformer och behagliga röster. Det har i ett tidigare avsnitt framgått att det från universiteten ibland kom rapporter om att de studerande upphörde att besöka föreläsningar med professorer som inte behandlade de tankar och idéer som de funnit i den senaste och mest trendriktiga litteraturen. Vissa skribenter lät emellertid förstå att den nya generationens studenter ställde högre krav än så på undervisningen. Johann David Michaëlis tar upp ämnet i den andra delen *Raisonnement*. Enligt Michaëlis förväntar sig allt fler av de ynglingar som påbörjar sina studier att lärarna dessutom ska bibringa dem nya och för allmänheten okända kunskaper. ”Idag stöter man allt oftare på fördomen att professorerna i och med sitt yrke skulle ha till uppgift att uppdaga nya sanningar”, skriver han. ”Ännu vanligare är det att studenter som bevisat kollegierna har fått för sig att dessa skulle vara fullproppade med hemligheter som över huvud taget inte står att finna i tryckta böcker.” Lärare om vilka det påstås att de inte lär ut något nytt och tidigare okänt får oavsett om detta är sant eller falskt finna sig i att deras studenter blir färre och färre.⁶⁹ Franskprofessorn Carl Villers beskriver samma dilemma som Michaëlis i boken *Über die Universitäten und öffentlichen Unterrichts-Anstalten im protestantischen Deutschland* från 1808. ”Eftersom man fritt kan välja vilka föreläsningar man vill följa kommer en professor som inte lär ut annat än det som står att läsa i hans egna eller andras skrifter snart att överges av sina åhörare.”⁷⁰ I och med detta underförstår Villers att det för en lärare alltid finns goda skäl att anrika sitt lärostoff med nya rön och med kunskaper som auditoriet inte förut kände till. (Man får inte glömma att det var studenterna som med sina kollegieavgifter betalade lärarnas löner. En professor som gick miste om åhörare gick också miste om inkomster).

Jag vill undvika att ge sken av att alla skribenter som deltog i debatten skulle ha varit överens om att det bästa sättet att fylla föreläsningssalarna vore att anpassa undervisningen efter studenternas önskemål. Michaëlis förfäktade i själva verket den rakt motsatta ståndpunkten. Han ville istället utrota den enligt honom populära fördomen att professors uppgift bestod i att upptäcka nya sanningar och att leda vetenskapen framåt. När allt kom omkring hade denna uppfattning hittills mest resulterat i att mindre seriösa kolleger valt att förpacka och saluföra välkända banaliteter som vore de kostbara nymodigheter samt att många åhörare lämnat

föreläsningarna med en känsla av att inte ha fått valuta för pengarna. Michaëlis föredrog en grundlig och initierad förmedling av givna lärosatser enligt den gamla modellen. Innantilläsning ur färdiga häften ville han förvisso inte veta av. Katederföreläsningen skulle engagera och ta studenternas tankeförmåga i anspråk. Det var emellertid inte lärarens sak att själv frambringa vetenskapliga rön och insikter av det slag som nu efterfrågades. Istället för att anpassa undervisningen efter studenternas förväntningar gällde det att förmå studenterna att anpassa sina förväntningar så att dessa stämde bättre överens med undervisningens verkliga syfte.⁷¹ Michaëlis framstår i det här sammanhanget snarast som en typisk representant för det konservativa lägret.

Andra opinionsbildare var emellertid mer benägna att pröva nya vägar och gjorde emellanåt också studenternas förmodade önskemål till sina. I *Ueber die höhere Cultur* från 1799 diskuterar upplysningsivraren och Göttingenalumnen Johann Friedrich Reitemeier hur man bör utforma universitetsundervisningen i en tid då konkurrensen från andra media hårdnar och då allt fler tycks föredra att förkovra sig på egen hand. ”När det väl blev möjligt att mångfaldiga andliga alster med hjälp av tryckkonsten”, skriver Reitemeier, ”så ökade skriftstället, och sedan dess har bruket av lektyr blivit så utbrett att det idag till och med överskuggar den muntliga undervisningen.”⁷² Ett sätt att i denna situation höja intresset för akademiska studier vore att låta lärarna förmedla kunskaper av ett slag som ännu inte föreligger i tryckt form. Istället för att enbart lära ut gamla och vedertagna sanningar ska lärarna aktivt sträva efter att berika vetenskapen med nya. Universitetens professorer ska med andra ord åläggas en uppgift som tidigare formellt sett inte varit deras:

Det händer att viktiga sanningar upptäcks enbart av en lycklig slump, men det är lättare att upptäcka dessa sanningar ifall man också söker efter dem. [...] Det är för vetenskapens skull därför önskvärt att ett sådant aktivt sökande premieras, inte minst eftersom den lärare som själv bedriver lärd verksamhet av detta slag därmed får en större och mer fullkomlig förståelse för sitt undervisningsområde, något som däremot inte är fallet ifall han nöjer sig med att inför åhörarna alltid diktera ett och samma kompendium. Ifall ingen driver på lärarens studieflit är det lätt hänt att han stagnerar och att han aldrig når längre än till medelmåttans nivå, och då litteraturen under tiden ständigt gör nya framsteg kommer han till slut att framstå som en relik ifrån en förbisprungna epok.⁷³

Hädanefter ska professorerna följaktligen inte bara undervisa utan också själva bedriva forskning. Litteraturen berikas oavbrutet av nya tankar och rön. Ifall en lärare vill skapa intresse för den undervisning han bedriver i föreläsningssalen måste han kunna erbjuda något utöver de kunskaper som floden av nya böcker för med sig. Han kan då inte bara förlita sig på att kolleger med skriftställarambitioner och medarbetare vid akademierna

ska leverera det lärostoff som det åligger honom att meddela åhörarna. Varje lärare med hemvist vid universitetet måste själv ta ansvar för vetenskapens framåtskridande. Varje lärare måste själv ge sig ut på jakt efter nya sanningar. Endast så kan han undgå att i omvärldens ögon och öron framstå som en kvarleva från en svunnen tid.

Reitemeier formulerar i stycket ovan en grundtanke som i hans samtid förekom också i en mer elaborerad version. Ingen förespråkade denna modell med större eftertryck än Johann Gottlieb Fichte i en inlaga som författades på uppdrag av den preussiska regeringen och som tillsändes denna i september 1807 med rubriken *Deducirter Plan einer zu Berlin zu errichtenden höhern Lehranstalt*. I likhet med många andra skribenter som uttalade sig i ämnet ansåg Fichte att tryckkonsten sent omsider hade förvandlat den undervisning som ungdomen erhöll vid universiteten till en ren anakronism. Temat introduceras redan i det första stycket. Fichte kungör där att universitetet härrör från en tid då böcker var mycket ovanliga och då muntlig undervisning därför var direkt outhärlig. ”Universitetet blev på det sättet en ersättning för de ännu inte förefintliga eller sällsynta böckerna.”⁷⁴ Sedan dess har självfallet mycket förändrats. Annat har förblivit vid det gamla och invanda. Fastän tryckpressarna numer spottar ur sig böcker i alla upptänkliga ämnen och i en takt och i en omfattning som ingen längre riktigt kan överblicka fortsätter universitetslärare runt om i Tyskland att föreläsa som om ingenting har hänt. Detta får i framställningen också förklara varför de studerande så sällan förmår uppbåda något intresse för de kunskaper som meddelas dem i föreläsningssalen:

Trots att uppfinnandet av boktryckarkonsten har resulterat i att böcker idag är väldigt vanliga, samtidigt som det tack vare bokhandelns expansion till och med har blivit lättare att meddela sig i skrift än i form av muntliga föreläsningar; och trots att det inte längre återstår något vetenskapligt område där det inte finns ett veritabelt överflöd av böcker, anser man sig fortfarande vara tvungen att ta universiteten till hjälp för att på nytt återge innehållet i världens samlade bokbestånd, och professorerna får än en gång recitera sådant som man lika gärna kan läsa i tryckt version. Då ett och detsamma därmed görs tillgängligt i två skilda former, ges slöheten spelrum, och man försummar dels det muntliga föredraget, eftersom allt ändå går att läsa i böcker, dels det som står att läsa i böckerna, eftersom ju allt ändå serveras en via öronen, något som förutom i undantagsfall leder till att man inte lär sig någonting.⁷⁵

Enligt Fichte har man vid enstaka lärosäten visserligen strävat efter att frångå denna verksamhet och istället föresatt sig att pröva innehållet i de böcker som föreligger. Dessa lärosäten är dock få och har hittills inte lyckats utveckla en säker studiemetod. Den absoluta lejonparten av all den undervisning som man bedriver vid universiteten är med andra ord fullständigt poänglös.

Fichte ser i denna situation bara två alternativ. Det ena är att man helt enkelt avskaffar verksamheten. ”En sådan överflödigt och till sina konsekvenser rentav skadlig repetition av det som sedan tidigare föreligger i en annan form bör över huvud taget inte få existera.”⁷⁶ Det andra alternativet, vilket är det alternativ som Fichte själv rekommenderar, är att man ersätter den undervisning som universiteten förut har bedrivit med ett nytt slags studium. Lärarens uppgift ska då inte längre bestå i att termin efter termin läsa innantill ur ett slitet kompendium i syfte att tradera en hallstämplad lärdomsmassa. Han ska istället lära studenterna hur man gör bruk av sitt förstånd så att de sedan tillsammans kan leda vetenskapen framåt och nedteckna sina upptäckter i nya och ständigt allt bättre böcker; han ska förmå de studerande att reflektera över kunskapens transcendentala förutsättningar och hjälpa dem att ur förnuftets lagar härleda en säker metod för ett fortsatt sanningssökande. Gång på gång upprepar Fichte den grundregel som han anser att all akademisk undervisning hädanefter bör lyda under: ”att *muntligen aldrig lära ut något som man kan läsa sig till i böcker.*”⁷⁷ Universitetet ska annorlunda uttryckt inte längre konkurrera med tryckpressen genom att tjänstgöra som en väldig kopieringsapparat. Hädanefter ska universitetet vara en maskin som oupphörligen producerar ny kunskap.

Fichte ägnar den resterande delen av sitt betänkande åt att uppställa en rad mycket detaljerade föreskrifter för hur detta krav ska omsättas i praktiken. Det skulle leda alldeles för långt att här rekapitulera och försöka göra rättvisa åt planritningen i dess helhet. Den som tar del av densamma bör emellertid hålla i minnet att den såsom titeln anger är resultatet av deduktion. En korrekt utförd slutledning av detta slag innebär att varje led i tankekedjan direkt eller indirekt ska kunna föras tillbaka på en eller ett par premisser. Den premiss som Fichte utgår från sammanfattas inte minst just i den sentens som ovan återges i kursiv. I likhet inte bara med Reitemeier utan också med en rad andra reformivrare vid denna tid formulerade Fichte i och med detta en grundsats som Wilhelm von Humboldt snart skulle göra till sin och som sedan dess sammanfattas i devisen *Einheit von Forschung und Lehre*. Oavsett Humboldts egna avsikter kan man därför konstatera att det slags universitet som han sedermera lät anlägga i Berlin åtminstone till sin idé motsvarade ett krav som hade aktualiserats bland annat tack vare den massproducerade bokens ankomst. Framtidens universitet skulle inte vara en renodlad läroanstalt utan lika mycket en forskningsinrättning.

Avslutning

Universitetet i Berlin invigdes i oktober 1810. Det skulle senare komma att stå som modell för nya lärosäten inte bara i Tyskland och i övriga Europa, utan också på andra håll i världen. Hädanefter skulle en univer-

sitetslärare inte bara undervisa; han skulle dessutom uppdaga nya sanningar. Enligt Wilhelm von Humboldt var universitetsläraren i själva verket bättre rustad för denna uppgift än de flesta. Det dagliga umgänget med kolleger och studenter var något som andra lärde hade skäl att avundas den som undervisade. Istället för att skingra denna gemenskap och helt enkelt ersätta muntlig undervisning med skriftlig, såsom abolitionisterna önskade, ville Humboldt förmå lärarna att i så hög grad som möjligt dra nytta av den samvaro som förekom vid lärosätena. ”Ty det fria muntliga föredraget inför åhörare, av vilka ett betydande antal är självständigt tänkande varelser, är för alla som en gång har vant sig vid detta slags studium med säkerhet minst lika stimulerande för tanken som ett ensamt och bekvämt skriftställerliv eller som de lösa förbindelser som uppstår inom den akademiska gemenskapen.”⁷⁸

Man kan diskutera huruvida Humboldt faktiskt hade tagit intryck av den diskussion som jag har redogjort för i de föregående avsnitten. Under alla omständigheter kan man konstatera att det stora flertalet av de opinionsbildare som sedan mitten av 1700-talet hade bidragit till att bereda väg för Humboldts insats som universitetsgrundare var överens åtminstone om en sak – nämligen att förut gängse akademiska studiemetoder och undervisningsformer slutgiltigt hade tjänat ut sitt syfte i och med den massproducerade bokens ankomst. När Humboldt på våren 1809 tillträdde posten som preussisk utbildningsminister kunde han bland annat av det skälet dra fördel av en utbredd reformvilja.

Jag har i denna uppsats lyft fram några av de frågor av universitetspolitisk natur som bokmarknadens utbredning gav upphov under decennierna före och efter sekelskiftet 1800. Det har inte funnits utrymme att behandla alla de problembeskrivningar och åtgärdsförslag som förekom i debatten. En mer fullständig undersökning måste anstå till ett senare tillfälle.

Möjligen finns det då också anledning att jämföra det sena 1700-talets diskussion med den debatt som under senare decennier har ledsagat den nya informationsteknologins utveckling. För 30 år sedan publicerade Jean-François Lyotard studien *La condition postmoderne*. Tidigt i framställningen för Lyotard in diskussionen på ett tema som torde vara mer aktuellt idag än då boken skrevs i slutet av 1970-talet. Han förutspår att mycket av den undervisning som tidigare sköttes av lärare vid universitet och högskolor inom en snar framtid kommer att kunna distribueras med hjälp av dataservrar och processorer:

Det synes inte vara helt nödvändigt att mediet är en föreläsning som en lärare personligen levererar inför en grupp tysta studenter. [...] I den mån lärostoffet går att översätta till dataspåk och läraren låter sig ersätta av minnesdatabanker kan man anförtro den didaktiska uppgiften åt maskiner vilka kopplar samman traditionella minnesbanker (bibliotek etc.) och datoriserade informationsresurser och därmed

fungerar som intelligenta terminaler vilka ställs till studenternas förfogande.⁷⁹

Enligt Lyotard kommer villkoren inte bara för lärare utan också för forskare att förändras i grunden i och med att vi anpassar oss till den nya datorteknologin. Universitetet – där forskning och undervisning har bedrivits sida vid sida sedan början av 1800-talet – går oundvikligen en oviss framtid till mötes till följd av denna utveckling. I själva verket menar Lyotard att postmodernitetens inbrott förebådar slutet för den universitetsmodell som de flesta av oss associerar med Wilhelm von Humboldt och den tyska filosofiska idealismen.⁸⁰

Kanske hade Lyotard rätt. Kanske är det istället så att det i ljuset av vår senaste IT-revolution finns fler skäl än någonsin att studera de pedagogiska och politiska argument som förekom i den diskussion som beredde vägen för Berlinuniversitetets grundande.

Summary

Books or universities? On a topic in German education policy debate around 1800. By Peter Josephson. It has often been claimed that German universities were in a state of crisis at the close of the 18th century. Allegedly, professors only taught what could be found in books. Their thinking had hardened into convention and orthodoxy and their teaching had turned into a mechanical and pedantic routine. This description is to some extent accurate. The bored student who slept through lectures was something of a *topos* in university policy discourse at the time. That said, the question remains why teaching methods in the universities suddenly were thought to be obsolete. The means of instruction had not changed much since the Middle Ages. In most cases, the professor read aloud from his manuscript; students listened, kept quite, and took notes. How does one account for the fact that this method of instruction was commonly considered expendable at the end of the 18th century?

In this article I argue that the crisis in German higher education was triggered partly by the rapid growth of the contemporary book trade. Thanks to the printing press, critics asserted, students could henceforth acquire knowledge by their own efforts, and would no longer have to gather in lecture halls in order to listen to professors, who, each term, read their compendia to new audiences. Some suggested that one should abolish universities altogether. Others instead wanted to improve the methods of instruction so that the universities would once again become indispensable. My focus here is on how this topic was discussed among pedagogues, writers and members of the learned estate up until the founding of the University of Berlin in 1810.

Noter

1. Uppsatsen har skrivits inom ramen för ett forskningsprojekt med titeln *Den sokratiske kontrarevolutionen. Bokmarknad och universitet omkring sekelskiftet 1800*, för vilket jag uppbär stöd från Riksbankens Jubileumsfond. Jag vill här också rikta ett tack till Thomas Karlsruhn, My Klockar Linder och Mats Persson. Samtliga har läst och bidragit med värdefulla synpunkter på texten i olika faser av skrivprocessen.
2. Eli M. Noam: "Electronics and the dim future of the university" in *Science* 270 (1995), 247–249. Tillgänglig på Internet-adressen: <http://www.asis.org/annual-96/noam.html> (2009-06-15).
3. Kritik av Noam framförs av Bo Sundin: "Det virtuella universitetet" i Gunnar Eriksson & Karin Johannison (red.): *Den akademiska gemenskapen. Universitetets idé och identitet. Ett symposium till Tore Frängsmyrs 60-årsdag* (Uppsala, 1999), 45–50.
4. Litteraturen om den nya informations-teknologin och dess betydelse för universitetsväsendet är relativt stor. Ett tidigt exempel på ett verk där ämnet tas upp är Jean-Francois Lyotard: *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir* (Paris, 1979), till exempel 12f. samt 83f. Bland mer sentida bidrag kan man nämna Hubert L. Dreyfus: *On the Internet* (London, 2001), 27–50. Kevin Robbins (red.): *The virtual university? Knowledge, markets, and management*, (Oxford & New York, 2003); John Triffin & Lalita Rajasingham: *The global virtual university* (London & New York, 2003).
5. James J. O'Donnell: *Avatars of the word. From papyrus to cyberspace* (Cambridge, Mass./London, 2000 [1998]), 187
6. Marshall McLuhan: *Media* (1964; Stockholm, 1999), 184.
7. Friedrich Schlegel: *Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschen Sinn* (1808) i Michael Winkler & Jens Brachmann (red.): *Texte zur Pädagogik. Kommentierte Studienausgabe, Bd. 1* (Frankfurt am Main, 2000), 130. Då jag i noterna refererar till tyskspråkig litteratur men i huvudtexten återger citat på svenska är översättningarna mina egna.
8. Thomas Pester: *Universität und gesellschaftlicher Umbruch. Deutsches Hochschulwesen im Epochenwechsel 1789–1830* (Jena, 1991), 80–87. Pesters lista inleds med Mi-chaëlis verk men sträcker sig ända fram till 1838. Den del av listan som sammanfaller med min undersökningsperiod inbegriper 53 titlar, varav några är flerbandsverk.
9. Ernst Müller: "Die Aufklärung in der Dialektik ihrer Institutionalisierung. Von Kants *Streit der Fakultäten* zur Humboldt-schen Universität" i Wolfgang Klein & Waltraud-Naumann Beyer (red.): *Nach der Aufklärung. Beiträge zum Diskurs der Kulturwissenschaften* (Berlin, 1995), 141–150, 142ff.
10. T.ex. Helmuth Schelsky: *Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen* (Hamburg, 1963), 28 samt 37f; Rudolf Stichweh: *Der frühmoderne Staat und die europäische Universität. Zur Interaktion von Politik und Erziehungssystem im Prozess ihrer Ausdifferenzierung (16.–18. Jahrhundert)* (Frankfurt & Main, 1991), 286. Friedrich A. Kittler: "Über romantische Datenbearbeitung" i Ernst Behler & Jochen Hörisch (red.): *Die Aktualität der Frühromantik* (Paderborn, 1987), 128.
11. Frederic Lilge: *The abuse of learning. The failure of the German university* (New York, 1948), 1.
12. Uppfattningen att universitetsväsendet i Tyskland skulle ha befunnit sig i djup kris före Humboldt och att Berlinuniversitetets grundande innebar en radikal nyordning är numera inte oomstridd. I en del mer sentida forskning har man antingen kritiserat denna historieskrivning eller indirekt underminerat densamma genom att visa på omständigheter som pekar i en annan riktning. Det kritiska förhållningssättet är tydligen inte minst hos Sylvia Paetschek: "Verbreitete sich ein 'Humboldt'sches Modell' an den deutschen Universitäten im 19. Jahrhundert" i Rainer Christoph Schwinges (red.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert* (Basel, 2001), 75–104. Det kanske främsta exemplet på en studie som ger oss en annan bild än gängse är William L. Clark: *Academic charisma and the origins of the research university* (Chicago & London, 2006). Se också t.ex. Gert Schubring: "Spezialschulmodell versus Universitätsmodell: die Institutionalisierung von Forschung" i Gert Schubring (red.): *"Einsamkeit und Freiheit" neu besichtigt. Universitätsreformen und Disziplinen-*

- bildung in Preussen als Modell für Wissenschaftspolitik im Europa des 19. Jahrhunderts (Stuttgart, 1991), 276–326; samt R. D. Anderson: *European universities from the Enlightenment to 1914* (Oxford, 2004), 51ff.
13. Thomas Albert Howard: *Protestant theology and the making of the modern German university* (Oxford, 2006), 80.
14. *Ibid.*, 81.
15. Johann Adam Bergk: *Die Kunst, Bücher zu lesen. Nebst Bemerkungen über Schriften und Schriftsteller* (Jena, 1966 [1799]). Karaktäristiken av boken som en *Bildungs-* eller *Erziehungsanstalt* förekommer på flera ställen, se t.ex. förordet, VII.
16. *Ibid.*, 55 f.
17. Novalis: *Das allgemeine Broullion* (1798/99), i Hans-Joachim Mähl (red.): *Werke, Tagebücher und Briefe Friedrich von Hardenbergs, Bd. 2* (1978; Darmstadt, 1999), 604f.
18. Wolfgang von Ungern-Sternberg: "Schriftsteller und litterarischer Markt" i Rolf Grimminger (red.): *Deutsche Aufklärung bis zur Französischer Revolution 1680–1789* (München & Wien, 1980), 133–185; Reinhard Wittman: *Geschichte des deutschen Buchhandels. Ein Überblick* (München, 1991), 76ff., 111f.
19. Trenderna för olika litteraturkategorier redovisas av Albert Ward: *Book production, fiction, and the German reading public, 1740–1800* (Oxford, 1974), 29–58.
20. Johann Georg Heinzmann: *Appell an meine Nation* (Bern, 1795), 125
21. Jürgen Schiewe: *Öffentlichkeit. Entstehung und Wandel in Deutschland* (Paderborn & München, 2004), 145ff. Se också Uwe Pörksen, "Der Übergang vom Gelehrtenlatein zur deutschen Wissenschaftssprache (Erster Übersetzungsvorgang). Zur frühen deutschen Fachliteratur und Fachsprache in den naturwissenschaftlichen und mathematischen Fächern (ca. 1500–1800)" i *Deutsche Naturwissenschaftssprachen. Historische und kritische Studien* (Tübingen, 1986), 43–71.
22. Det främsta exemplet på detta synsätt torde vara Marquis de Condorcet: *Människoslåktets andliga förkovran* (1795; Stockholm, 2001), där boktryckarkonsten genomgående beskrivs på detta sätt. Se särskilt författarens redogörelse för den "Nionde epoken", 128–173. En klagörande analys av de värden som det sena 1700-talets lärda skriftställare associerade med boktryckarkon-
- sten presenterar Anthony J. La Vopa i sin monografi *Fichte. The self and the calling of philosophy, 1762–1799* (Cambridge, 2001), se särskilt kap. 9: "Philosophy and the graces", 269–297.
23. William Clark: *Academic charisma*, 259ff.
24. Bergk: *Die Kunst*, 56.
25. Heinzemann: *Appell*, 122.
26. Anonym: "Bemerkungen über die Ursachen der jetztigen Vielschreiberey in Deutschland" in *Journal von und für Deutschland* 7:6 (1790), 500.
27. Se t.ex. Christian Gotthilf Salzmann: *Carl von Carlsberg eller det mensklige eländet, del 1* (Stockholm, 1799 [1786]), 231. Jfr. också Christoph Friedrich Nicolai: *Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebaldus Nothanker* (1773–76; Hildesheim, 1988), 91ff.
28. Karl Philipp Moritz: *Anton Reiser. Ein psychologischer Roman* (1785–1790; Stuttgart, 1998), 256.
29. Carl Villers: *Über die Universitäten und öffentlichen Unterrichts-Anstalten im protestantischen Deutschland, insbesondere im Königreiche Westphalen* (Lübeck, 1808), 110.
30. Johann David Michaelis: *Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland, Th. 3* (Frankfurt & Leipzig, 1773), 372.
31. Om läsandets utbredning och organisationsformer i Tyskland under andra hälften av 1700-talet skriver bl.a. Rolf Engelsing: *Der Bürger als Leser* (Stuttgart, 1974), särskilt kap. 13; Reinhard Wittman: "Was there a reading revolution at the end of the eighteenth century" i Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.): *A history of reading in the West* (1997; Cambridge, 1999); Martha Woodmansee: "Aesthetics and the policing of reading", i dens. *The author, the art, and the market. Rereading the history of Aesthetics* (New York, 1994).
32. T.ex. Clark: *Academic charisma*, 317ff.
33. Ernst Brandes: *Ueber den gegenwärtigen Zustand der Universität Göttingen* (Göttingen, 1802), 198.
34. Jfr. Johann Matthäus Hassencamp: *Ein andrer mit kleinen Akademien sympathisirender Raisonneur, in einigen gegen das Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland gerichteten Briefen* (Frankfurt & Leipzig, 1772), 40f.

35. Johann David Michaëlis: *Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland*, Th. 4 (Frankfurt & Leipzig, 1776), 684.
36. Förutom Michaëlis, Bergk och andra skribenter som citeras i den löpande texten, se t.ex. F. K. P. Böll: *Das Universitätswesen in Briefen* (utan ort, 1782), 62.
37. Friedrich Erdmann August Heydenreich: *Ueber die zweckmässige Anwendung der Universitätsjahre. Ein Handbuch für Academisten und die es werden wollen; auch Lehrern auf Universitäten und höhern Schulen zur Prüfung und weitem Empfehlung gewidmet* (Leipzig, 1804), 149f.
38. Förutom Brandes nedan, se t.ex. Heydenreich: *Ueber die zweckmässige Anwendung*, 150.
39. Brandes: *Ueber den gegenwärtigen Zustand*, 154f.
40. Adolf Stölzel: "Die Berliner Mittwochsgesellschaft über Aufhebung oder Reform der Universitäten" i *Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte* 2 (1795; 1899), 200–222. Stölzel har samlat alla brev och publicerar dem här tillsammans med ett kort förord. Gebhards ursprungliga inlägg har olyckligtvis inte gått att lokalisera. Huvuddragen låter sig emellertid rekonstruera ganska väl med stöd av övriga debattdeltagares svar samt Genhards egna motreplik. Jfr. Schelsky: *Einsamkeit und Freiheit*, 39 f.
41. Stölzel: "Die Berliner Mittwochsgesellschaft", 206.
42. *Ibid.*, 216.
43. Sedeslösheten vid universiteten avhandlas i de flesta programskrifter och i ett flertal romaner från denna period. Se t.ex. Salzmann: *Carl von Carlsberg*, särskilt 26f. Jfr. Cristoph Friedrich Nicolai: *Geschichte eines dicken Mannes worin drey Heurathen und drey Körbe nebst viel Liebe* (Berlin & Stettin, 1794), kap. 2, samt den anonymt utgivna *Ideen zur sittlichen Verbesserung der Universitäten, mit besonderer Rücksicht auf die Universität Halle* (Berlin, 1805), passim.
44. För en delvis annan bild, se t.ex. Charles E. McClelland: *State, society, and university in Germany 1700–1914* (Cambridge, 1980), 25; R. Steven Turner: "Universitäten" i Karl-Ernst Jeismann & Peter Lundgreen (red.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, Bd. III: 1800–1870. *Von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des Deutschen Reiches* (München, 1987), 223.
45. Joachim Heinrich Campe: "Von den Universitäten" i dens. *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens. Von einer Gesellschaft practischer Erzieher*, Bd. XVI (Hamburg, 1792), 164.
46. *Ibid.*, 180f.
47. *Ibid.*, 218.
48. *Ibid.*, 218f.
49. Salzmann: *Carl von Carlsberg*, 25.
50. *Ibid.*, 231. Jag har här och i det följande moderniserat stavningen och meningsbyggnaden från den svenska översättningen.
51. *Ibid.*, 166.
52. *Ibid.*, 118f.
53. Så omnämns de t.ex. av Ernst Gottfried Baldinger i dennes *Ueber Universitaetswesen und Unwesen. Literarisch und statistisch betrachtet* (Marburg, 1797), V.
54. Theodor Ziolkowski: *German romanticism and its institutions* (Princeton & New Jersey, 1990), 226
55. Brandes: *Ueber den gegenwärtigen Zustand*, 152.
56. *Ibid.*, 153.
57. Epitetet ska ha introducerats i tyskt skriftspråk i slutet av 1500-talet. Det var dock inte förrän under 1700-talet som det slog an och började användas med frekvent. För en kort anmärkning vad gäller etymologin, se Hans Friedrich Rosenfeld: "Humanistische Strömungen (1350–1600)" i Friedrich Maurer & Heinz Rupp (red.): *Deutsche Wortgeschichte* I, (Berlin, 1978), 428.
58. Ludwig Wachler: *Aphorismen über die Universitäten* (Marburg, 1802), 66. Jfr. Michaëlis, *Raisonnement Th. 1*, 93–98.
59. Ludwig Heinrich von Jakob: *Ueber die Universitäten in Deutschland, besonders in den Königl. Preussischen Staaten. Mit ausführbaren Vorschlägen, wie sie verbessert werden können. Von einem sachkundigen Mann* (Berlin, 1798), 13.
60. *Ibid.*, 16f.
61. *Ibid.*, 29ff. samt 103–110.
62. *Ibid.*, 72f. samt 75ff.
63. *Ibid.*, 87.
64. Ludewig Thilo: *Grundsätze des akademischen Vortrags. Ein Beytrag zur Aufdeckung herrschender Universitäts-Mängel* (Frankfurt, 1809), 31.
65. Carl Friedrich Elsässer: *Einige Bemerkungen über akademische Gegenstände* (Stuttgart, 1793), 3.
66. *Ibid.*, 4.
67. Michaëlis: *Raisonnement Th. 2*, 152.

68. Ibid., 170.
69. Ibid., 134.
70. Villers: *Über die Universitäten*, 109.
71. Michaëlis utvecklar sina tankar i denna fråga på flera ställen i *Raisonnement*. Se t.ex. *Th. 2*, 115–170, 227–232 samt *Th. 3*, 370–375.
72. Johann Friedrich Reitemeier: *Ueber die höhere Cultur, deren Erhaltung, Vervollkommnung und Verbreitung im Staat; oder Grundsätze von der zweckmässigen Einrichtung der Volksschulen, Universitäten und gelehrten Gesellschaften; imgleichen von der vortheilhaften Leitung der Lectüre, der Schriftstellers, des Buchhandels, der Censur, der Reisen, und der Einbohlung von Gutachten durch Actenversicherung und durch Aufgabe von Preisfragen* (Frankfurt/O, 1799), 59.
73. Ibid., 398f.
74. Johann Gottlieb Fichte: *Deducirter Plan einer zu Berlin zu errichtenden höhern Lebranstalt* (1807/17) i Reinhard Lauth & Hans Gliwitzky (red.): *Gesamtausgabe der Bayrischen Akademie der Wissenschaften* 2:11 (Stuttgart Bad Cannstatt, 1997), 83.
75. Ibid., 84.
76. Ibid., 85.
77. Ibid., t.ex. 108 och 113. Min kursivering.
78. Wilhelm von Humboldt: ”Ueber die innere und äussere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin” i Andreas Flitner & Klaus Giel (red.): *Werke in fünf Bänden, IV* (1964; Darmstadt, 1996), 262. Humboldts text föreligger i en ny svensk översättning av Thomas Karlsruhn under rubriken ”Om organisationen av läroanstalterna i Berlin” i *Psykoanalytisk tidskrift* 26, 27 (2009), 89–93. Jag följer delvis denna översättning ovan.
79. Lyotard: *La condition postmoderne*, 83. Temat introduceras emellertid redan i inledningen, se 12f.
80. Ibid. 54ff. Lyotard förknippar Wilhelm von Humboldt samt dennes universitets- och bildningsbegrepp med en legitimerande berättelse (*récit de légitimation*) som han förutspår kommer att förlora sin funktion till följd av de informationsteknologiska förändringarna.